

PRZESZŁOŚĆ (RE)KONSTRUOWANA. EDUKACJA HISTORYCZNA W MUZEUM NARRACYJNYM

Urszula Sobczyk, sobczyk.urszula@gmail.com
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
ul. Gołębia 24, 31-007 Kraków

STRESZCZENIE

Ponieważ zadaniem muzeów narracyjnych jest upowszechnianie starannie wypracowanych interpretacji historii, edukacja muzealna stanowi element w immanentny sposób wpisany w ich funkcjonowanie. Choć jest działalnością o doniosłym znaczeniu społecznym, wychowawczym i etycznym, sprzyja zniekształcaniu wiedzy historycznej. Artykuł odsłania przyczyny tych deformacji: wpływ historii, pamięci kulturowej, ideologii, ustaleń dydaktycznych i psychologicznych, polityki historycznej państwa, zaplecza finansowego i infrastrukturalnego placówki oraz jednostkowych predyspozycji, wiedzy i poglądów edukatora.

Słowa kluczowe: edukacja historyczna, edukacja muzealna, muzeum narracyjne, polityka historyczna, przemoc symboliczna, historia, pamięć

The past (re)constructed. Historical Education in the narrative museum

ABSTRACT

The article explores specific of narration museums. Explain that the aim of them is to spread carefully worked interpretations of history. Next, shows that museum education is the element written immanently in their functioning. The main topic is to unveils deformation of the content of the historical museum education, such as historical influence, cultural memory, ideology, didactical and psychological arrangements, historical politics of the country, financial and infrastructural supply of the agency and individual predispositions, educator's knowledge and ideas.

Key words: historical education, museum education, narrative museum, historical policy, symbolic power, history, memory

Na tle innych placówek muzealnych muzea narracyjne wyróżniają się tym, iż działalność wystawienniczą traktują nie jako cel, lecz środek służący jej realizacji. Ponieważ głównym ich zadaniem jest sugestywne „opowiadanie” starannie wypracowanej interpretacji historii, edukacja stanowi element w immanentny sposób wpisany w ich funkcjonowanie¹. Dzięki niej możliwa jest (przynajmniej częściowa) obiektywizacja wyobrażeń o przeszłości, dopowiedzenie kontekstu, wyjaśnienie niuansów umykających niewykwalifikowanemu odbiorcy. Jej konsekwencją może być jednak zniekształcanie wiedzy historycznej. Bazując na arbitralnie skomponowanej ekspozycji, dokonuje ona kolejnych, niemożliwych do wyeliminowania uproszczeń. Ulega wpływom politycznym oraz ideologicznym. Odwołuje się do emocji, używa chwytów retorycznych, czerpie z ustaleń dydaktycznych i psychologicznych. Próbę uchwycenia kluczowych jej uwarunkowań oraz wskazania ich konsekwencji stanowi niniejsza praca. Bazuje ona na analizie wypowiedzi oraz publikacji pedagogów, muzeologów, historyków i polityków bezpośrednio zaangażowanych w kształtowanie oblicza muzeów, bądź też dostarczających merytorycznych podstaw do diagnozy ich działalności.

EDUKACYJNA DZIAŁALNOŚĆ MUZEUM

Pedagogika muzealna pretenduje do uznania ją za subdyscyplinę nauk pedagogicznych, która za przedmiot swego zainteresowania biera wychowanie, kształcenie oraz samokształtowanie się człowieka w instytucji muzeum². Wyrasta z doświadczeń pedagogiki kultury ujmującej kształcenie w kategoriach spotkania jednostki z dobrami kultury, w wyniku

¹ Zob. *Biuletyn z posiedzenia Komisji Kształtury i Środków Przekazu (nr 41)*, [http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/14ABCF9498C19FEC12571FE-0049CA4F/\\$file/0112905.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/14ABCF9498C19FEC12571FE-0049CA4F/$file/0112905.pdf), 15.12.2013.

² R. Pater, *W poszukiwaniu standardów edukacji muzealnej*, http://www.nimoz.pl/upload/wydawnictwa/Muzealnictwo/Muzealnictwo53/M_53_017_Pater_Edukacja.pdf, 15.12.2013.

którego możliwe jest jej przygotowanie „do uczestnictwa w świecie wartości kulturowych i rozwinięcia na tej podstawie sił duchowych oraz do tworzenia nowych wartości”³. Prowadzone w jej obrębie rozważania koncentrują się wokół dwóch nurtów, postrzeganych przez Renatę Pater jako „dwie odrębne, ale uzupełniające się dziedziny wiedzy”⁴. Szerszą stanowi pedagogika muzealnictwa, koncentrująca się na takich zagadnieniach, jak: antropologia muzealnictwa, teoria oddziaływań wychowawczych oraz komunikacja w muzeum. Pedagogika muzealna natomiast zainteresowana jest działalnością praktyczną z jej uwarunkowaniami dydaktycznymi oraz metodycznymi, relacjami z eksponowanymi obiektami, a także „sposobami aranżacji wystawy w kontekście odbiorcy i zróżnicowanej (wielokulturowej) publiczności muzealnej”⁵.

Aleks Karamanov, wskazując współczesne tendencje rozwoju pedagogiki muzealnej w Polsce i na Ukrainie, zwrócił uwagę na: działania ukierunkowane na wypracowanie maksymalnie efektywnych form i metod edukacji oraz zasad współdziałania nauczycieli, uczniów i pracowników muzeów z dostarczaniem przez ekspozycję materiałem; rozszerzenie funkcji muzealiów „od obserwowania do twórczości”⁶; interdyscyplinarne podejście do opisu artefaktów; uwzględnienie, na etapie konceptualizacji programów edukacyjnych, indywidualnych cech oraz wieku ich adresatów i wzrost znaczenia dobrowolnej edukacji nieformalnej⁷. Wśród kluczowych elementów edukacji muzealnej wymienił on m.in.: kształtowanie dyskursów muzealnych sprzyjających funkcjonowaniu w wielokulturowej rzeczywistości; kształtowanie pamięci o przeszłości; promowanie idei społeczeństwa obywatelskiego; stosowanie metod pedagogiki porównawczej oraz animacji kultury; korzystanie z możliwości nauczania na odległość (*e-learning*); wykorzystanie elementów historii mówionej; wykorzystanie technologii myślenia krytycznego; stosowanie technologii sugestywnych i stosowanie programowania neurolingwistycznego (NLP)⁸. Modelową jest zdaniem A. Karamanova sytuacja, w której proces ów: motywuje uczniów do osobistego zaangażowania w działanie edukacyjne; zapewnia uczniom komfort psychiczny; stawia ich w „sytuacji sukcesu”; stwarza warunki odpowiednie dla rozwoju zdolności intelektualnych; opiera się na metodach problemowych, technologiach heurystycznych oraz refleksyjnych; wykorzystuje metody grupowe; stymuluje do podejmowania aktywności poszukiwawczej⁹.

Założenia te realizowane mogą być przy użyciu całej palety metod dydaktycznych. W zależności od takich czynników, jak: temat i cel zajęć, wiek uczestników i ich specyfika, zaplecze lokalowe i sprzętowe, dostęp do obiektów oryginalnych oraz możliwość ich wykorzystania, współczesna edukacja muzealna korzysta z:

- metod oglądowych, opartych na spostrzeżeniach i obserwacji (demonstracji, kierowanych obserwacji w sali edukacyjnej, przestrzeni wystawienniczej lub *in situ*);
- metod opartych na posługiwaniu się słowem (wykładów, pogadanek, opisów, dyskusji, prac z: tekstem źródłowym, katalogiem muzealnym, folderem, albumem, komiksem, kartą pracy);
- metod opartych na działalności praktycznej (zajęć: plastycznych, muzycznych, tanecznych i kulinarnych, doświadczeń, warsztatów prowadzonych przez artystów i rzemieślników, eksploatacji muzealiów lub ich kopii, wykonywania w czasie zwiedzania rysunków, notatek, map wyobraźniowych);
- metod gier dydaktycznych (inscenizacji, rekonstrukcji, questingów, ścieżek edukacyjnych, gier: symulacyjnych, planszowych, multimedialnych, miejskich)¹⁰.

W kontekście tym zasadną wdaje się być konstatacja, iż edukacja muzealna to nie tyle edukacja w muzeum, co edukacja przez muzeum organizowana. Wykracza ona nierzadko poza mury placówki. Potrafi odbywać się bez muzealiów. Dość luźny związek zdarza się jej utrzymywać z przedmiotem, dla którego ochrony powołana została firmująca ją instytucja. Pod jej „szyldem” organizowane bywają: koncerty, festyny, jarmarki, wycieczki, spacer tematyczne, ścieżki edukacyjne, gry terenowe i miejskie¹¹, a nawet animacje „społeczności w ich miejscach zamieszkania” – „mobilne warsztaty plastyczne, fotograficzne, filmowe, performatywne, teatralne, dramatowe, muzyczne, taneczne, cyrkowe”¹².

3 W Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2004, s. 300.

4 R. Pater, *W poszukiwaniu standardów...*, dz. cyt., 15.12.2013.

5 Zob. Tamże.

6 A. Karamanov, *Działalność edukacyjna muzeów na Ukrainie. Współczesne kierunki w kontekście spełniania misji kulturowej*, http://www.nimoz.pl/upload/wydawnictwa/Muzealnictwo/muzealnictwo52/Muzealnictwo_52_32.pdf, 15.12.2013.

7 Zob. Tamże.

8 Zob. Tamże.

9 Zob. Tamże.

10 Zob. U. Wróblewska, *Współczesne szanse i wyzwania edukacji muzealnej w skansenach*, [w:] J. Pelczar (red.), *Muzeum otwarte na edukację*, Kraków 2011, s. 121.

11 Zob. A. Matyschok-Nyckowska, *Innowacyjne formy zwiedzania muzeów*, [w:] J. Pelczar (red.), dz. cyt., s. 99-109.

12 R. Pater, *Muzeum w przestrzeni edukacji otwartej*, <http://www.nimoz.pl/pl/dzialalnosc/strategia-rozwoju-muzealnictwa/czas-muzeow-2/muzeum-w-przestrzeni-edukacji-otwartej>, 15.12.2013.

Aby tak zróżnicowana działalność odznaczała się zarówno atrakcyjnością, wartością merytoryczną, jak i skutecznością, pożądaną jest powierzanie jej kompetentnym dydaktykom, osobom kreatywnym, odznaczającym się pasją, cierpliwym, uważnie słuchającym ludzi i chętnie z nimi rozmawiającym. Nie tylko posiadającym rzetelną wiedzę, ale potrafiącym dzielić się ową wiedzą z innymi. Otwartym „na to, czego ludzie chcą się dowiedzieć, jakie pytania są dla nich intrygujące i na jakie poszukują odpowiedzi”¹³. Profil ten pozostaje modelowym. W praktyce wybór kandydata na stanowisko edukatora muzealnego sprowadzany bywa do wyboru między osobą, która wiedzę ma, a osobą, która określony wycinek tej wiedzy potrafi umiejętnie przekazać. Względy praktyczne oraz nieufność, jaką specjaliści darzą działalność oświatową, decydują o tym, iż zatrudnienie w działach edukacji znajdują często osoby legitymujące się wykształceniem pedagogicznym lub posiadające dyplom animatora kultury. Nie jest to, według Katarzyny Barańskiej, sytuacja korzystna. Z uwagi na konieczność zachowania wysokiego poziomu pracy muzealnej, winno się jej zdaniem „przyjmować specjalistów zgodnie z profilem muzeum i ewentualnie wyposażać ich w narzędzia edukacyjne na dodatkowych kursach lub studiach podyplomowych. Wymóg ten jest bardzo istotny, co więcej te »techniczne kompetencje« także powinny być najwyższej próby. Zapewne ideałem byłoby, ażeby edukatorzy muzealni mieli również ukończone studia pedagogiczne”¹⁴.

Wydaje się, iż K. Barańska nie docenia znaczenia kompetencji pedagogicznych dla jakości i atrakcyjności muzealnej oferty. Niezależnie od zaplecza, jakim dana placówka dysponuje, o jakości jej oferty decydują konkretni pracownicy. Brak specjalistycznej wiedzy skutkować może obniżeniem efektywności podejmowanych przez nich działań. Propozycja wartościowa pod względem merytorycznym, przygotowana kosztem dużych nakładów finansowych, lecz niebiorąca pod uwagę rozwojowych potrzeb i możliwości odbiorców, okazać się może mniej nośną, niż pozornie skromna inicjatywa uwarunkowana te uwzględniająca. Z tego względu kwestią niezmiernie istotną wydaje się być upowszechnienie w środowisku muzealników wskazań psychologii rozwoju człowieka oraz dydaktyki. Ich znajomość sprzyja kształtowaniu przestrzeni przyjaznej, otwartej oraz – co szczególnie istotne z perspektywy osób starszych i opiekunów małych dzieci – bezpiecznej. Warunkuje organizację zajęć, czas ich trwania oraz strukturę. Wskazuje formy aktywności: szczególnie atrakcyjne, mogące rodzić trudności, wreszcie – niemożliwe w danej grupie do zastosowania. Umożliwia dobór odpowiednich metod dydaktycznych i skutecznych zabiegów perswazyjnych. Wyznacza zakres tematyczny, stopień szczegółowości oraz poziom abstrakcyjności przekazywanych w trakcie edukacji historycznej treści. Treści – jak wykazę w toku dalszej analizy – nieobiektywnych i nieobojętnych aksjologicznie.

HISTORIA UWIKŁANA

Choć przedmiot swego zainteresowania sytuuje historia w rzeczywistości minionej, nie jest ona wolną od współczesnych uwikłań. Swe piętno odciskają na niej: kontekst dziejowy, sytuacja społeczna i polityczna, dominujące prądy myślowe, założenia metodologiczne, język, poglądy oraz cele jej adeptów. I choć, jak podkreśla Krzysztof Pomian, „nie ma historii bez świadomości granicy między królestwem rzeczywistości a tym, gdzie pełnię władzy sprawuje fikcja”¹⁵, za Jerzym Topolskim przypomnieć należy, że prawda historyczna pozostaje nieodmiennie prawdą (re)konstruowaną, zaś dochodzenie do niej – procesem społecznym¹⁶. Konsekwencją tego jest niemożność uwolnienia się historiografii od wpływu ideologii „zanurzonej w społeczeństwie” i rozwijającej się „wraz z jego rytmem”¹⁷. Ustalenia nawet najbardziej zdystansowanych badaczy budzić mogą kontrowersje, podsycać sympatie lub antypatie, dotykać uczuć. A jak powiada Marc Bloch, „gdy w grę wchodzi reakcja emocjonalna, granica między aktualnym a nieaktualnym nie da się wyznaczyć jakimś z matematyczną dokładnością obliczonym odstępem czasu”¹⁸. W szczególnie silne namiętności obfituje recepcja historii najnowszej. Prace zajmujących się nią historyków konfrontowane są z żywą, nierzadko bolesną, pamięcią jednostek i grup¹⁹. Zdaniem K. Pomiana jest to „konfrontacja dramatyczna”, gdyż „historii nie można sprowadzić do zapisu pamięci, co sprawia, że konflikt między nimi wybucha natychmiast, gdy okazują się mieć ten sam przedmiot”²⁰.

13 K. Barańska, *Pożegnanie z edukacją*, http://www.nimoz.pl/upload/wydawnictwa/Muzealnictwo/muzealnictwo51/Muzealnictwo_51_05.pdf, 15.12.2013.

14 Tamże.

15 K. Pomian, *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006, s. 10.

16 Zob. J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Poznań 2008, s. 303.

17 Tamże, s. 307.

18 M. Bloch, *Pochwała historii czyli o zawodzie historyka*, Warszawa 1960, s. 63.

19 Zob. K. Pomian, dz. cyt., s. 218-220.

20 Tamże, s. 219.

Historia, pomimo nieufnego stosunku do pamięci, obficie z niej czerpie. Odpowiada również na jej potrzeby. Wykorzystana w partykularny sposób, legitymizuje i umacnia pozycję grupy dominującej. Dostarcza bowiem argumentów w sporze dwóch niemożliwych do uzgodnienia zbiorowych (społecznych) pamięci: pamięci zwyciężonych oraz pamięci zwycięzców. Są to pamięci o nierównym statusie. Pamięć zwyciężonych funkcjonuje w warunkach symbolicznej, a często i politycznej opresji²¹. Pamięć zwycięzców korzysta natomiast z praw i przywilejów oferowanych przez władzę. Nierzadko wspiera ją również autorytet uczonych. Posiada publiczne istnienie oraz masowy charakter. Podczas uroczystości rocznicowych ożywiana jest „z całą pompą, do jakiej państwo jest zdolne”²². Propagują ją media, obecna jest w szkolnym programie historii oraz w kanonie lektur. Zdaniem K. Pomiana przywłaszcza sobie ona często „miano i prestiż historii”²³ funkcjonującej wówczas jako foucaultowski „dyskurs władzy”²⁴.

W kontekście tym, za Bernadetto Crocem, zaryzykować można twierdzenie, iż „każda historia jest historią współczesną” – w takiej jednak mierze, jak dodaje Jacques Le Goff, „w jakiej przeszłość uchwytana jest w teraźniejszości, a więc znajduje się w kręgu jej zainteresowań”²⁵. Pamięć nie jest wszak bezinteresowna – „stara się ocalić przeszłość tylko w służbie teraźniejszości i przyszłości”²⁶, sprzyja konsolidacji i aktywizacji społeczeństwa, dostarcza mu znaków (auto)identyfikacyjnych, wyznacza normy i wartości, wskazuje sojuszników i wrogów, swoich i obcych. Jej funkcje mają, według Andrzeja Szpocińskiego, siłę tym większą, „im mocniej same są legitymizowane przez historię (naukę)”²⁷.

O prawomocności przekonań dotyczących przeszłości zaświadczać mają materialne jej pozostałości, przechowywane w specjalnie w tym celu powoływanych instytucjach: archiwach oraz muzeach. Szczególnie te drugie są, zdaniem Aleksandra Jackowskiego, „świadectwem pamięci zbiorowej, pamięci i świadomości narodu”²⁸, a zarazem narzędziem patriotycznej i obywatelskiej formacji kolejnych pokoleń. Według Czesława Robotyckiego odwiedzający muzeum (sytuowane w roli „strażnika bogactwa kulturowego świata”²⁹), ulegają zmityzowanemu przekonaniu o „ciągłości i zakorzenieniu”³⁰. Poddają się też złudzie muzealnego obiektywizmu, zasadzającej się na sformułowanym przez Alojzego Zieleckiego założeniu, iż zgromadzone w muzeum (i wsparte jego autorytetem) obiekty dostarczyć mogą „niezawodnych, pewnych informacji o minionej przeszłości”³¹.

Tymczasem nowa muzeologia³², rozumiejąc muzeum jako formę dyskursu, wystawę zaś jako wypowiedź w ramach owego dyskursu, odarła działalność muzeów z jej pozornej niewinności³³. W sytuacji takiej przestało dążyć ono do rekonstrukcji „odwiecznej prawdy” i zafunkcjonowało, jak podkreśla Cz. Robotycki, jako „perswazyjne symulakrum, przestrzeń estetycznego przeżycia, bez podziałów na sztukę wysoką, niską, popularną, użytkową itd.”³⁴. Na gruncie koncepcji Jeana Baudrillarda ujmować je można w kategoriach „produktu władzy”, swoistego „alibi uprzedniego porządku” symulaków (porządku sensu), dostarczającego pustej materii (substancji) porządkowi kolejnemu, odległemu od źródła tak dalece, iż nieznanne już mu jest „nawet rozróżnienie pomiędzy znaczącym a znaczoną, formą a treścią, która je wypełnia”³⁵.

Zakres zainteresowań (a przy tym etyczną odpowiedzialność) muzeów rozszerzono w tym czasie na całość materialnego i niematerialnego dziedzictwa naturalnego oraz kulturowego³⁶. Muzea historyczne uczyniono współodpowiedzialnymi za opiekę nad miejscami pamięci (*les lieux de mémoire*) – „zinstytucjonalizowanymi formami zbiorowych wspomnień prze-

21 Zob. Tamże.

22 Tamże.

23 Tamże.

24 M. Foucault, *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady w Collège de France 1976*, Warszawa 1998, s. 74.

25 J. Le Goff, *Historia i Pamięć*, Warszawa 2007, s. 195.

26 Tamże, s. 157.

27 A. Szpociński, *Formy przeszłości a komunikacja społeczna*, [w:] A. Szpociński, P. T. Kwiatkowski (red.), *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, Warszawa 2006, s. 25.

28 A. Jackowski, Czy wymyśliłbyśmy dzisiaj muzea etnograficzne?, „Śląskie Prace Etnograficzne” 1993, T. 2, s. 27.

29 Cz. Robotycki, *Muzeum miejsce dla rzeczy i idei*, [w:] M. M. Kosko (red.), *Werbalizacja obrazu. Wyznania i Perswazje*, T. 1, Poznań 1998, s. 12.

30 Tamże.

31 A. Zielecki, *Kształtowanie spostrzeżeń i wyobrażeń u uczniów na lekcjach historii w muzeum*, [w:] A. Zielecki (red.), *Muzeum w nauczaniu historii*, Rzeszów 1989, s. 75.

32 Zob. M. Borusiewicz, *Nauka czy rozrywka? Nowa muzeologia w europejskich definicjach muzeum*, Kraków 2012.

33 Zob. M. Bał, *Dyskurs muzeum*, [w:] M. Popezyk (red.), *Muzeum sztuki. Antologia*, Kraków 2006, s. 367.

34 Cz. Robotycki, Czy można współcześnie tworzyć muzea etnograficzne?, http://ethnomuseum.website.pl/picture_412.dyn/Etnografia_Nowa_2009nr1_czeslaw_robotycki.pdf, 15.12.2013.

35 J. Baudrillard, *Symulakry i symulacja*, Warszawa 2005, s. 88.

36 Zob. *Kodeks Etyki ICOM dla Muzeów*, http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/Codes/poland.pdf, 15.12.2013.

szłości³⁷ funkcjonującymi jako miejsca topograficzne, pieśni, hasła, symbole, wydarzenia, święta, rytuały, postaci etc³⁸. Pozytywistyczną faktografię z jej koncentracją na historii zdarzeniowej i linearnością wypierać poczęła z praktyki muzealnej historia drugiego stopnia (*histoire au second degré*), dowartościowująca zbiorowe imaginacje, orientująca się na przestrzenie symboliczne oraz kulturę popularną, z antropologicznym wręcz zacięciem analizująca sposoby instrumentalnego wykorzystywania przeszłości na użytek bieżących potrzeb³⁹. Zmieniły się również oczekiwania i potrzeby muzealnej publiczności, która na miejscu pierwszym sytuować poczęła nie oryginalny (lecz milczący) obiekt, ale jego kontekst. W konsekwencji, jak powiada Wiktor Kowalczyk, muzea – świątynie, w przestrzeni których dotychczas „celebrowano autentyki, podlegające transformacji w fora, na których dochodzi do towarzyskich spotkań i wymiany myśli wobec ich cyfrowych wizerunków”⁴⁰.

MUZEUM W SŁUŻBIE POLITYKI HISTORYCZNEJ

Szczególną uwagę zwrócić pragnę na muzea realizujące powierzoną im społeczną bądź polityczną misję. Placówki te dostarczają nie tylko wiedzy o przeszłości, ale i narzędzi do jej interpretacji. Znaczący wpływ na formułowanie przez nie przekaz wywiera polityka historyczna – celowe i świadomie podejmowane działania „szeroko pojmowanych władz, zmierzających do utrwalenia w społeczeństwie określonej wizji przeszłości”⁴¹. Zdaniem Rafała Stobieckiego w państwie demokratycznym przybiera ona postać „swoistej gry toczonej w obrębie kultury”⁴², nieustannego sporu pomiędzy „różnymi grupami interesów, próbującymi zasugerować, czy mocniej »narzucić« społeczeństwu swoją wizję przeszłości”⁴³. Pojęcie to do polskiego dyskursu publicznego wprowadziła u progu XXI w. grupa konserwatywnych intelektualistów skupionych wokół krakowskiego Ośrodka Myśli Politycznej oraz pisma „Teologia Polityczna”. Upatrywali w niej oni szansy na odnowę moralną społeczeństwa, przezwycięzenie jego atonizacji i trybalizacji⁴⁴ oraz zahamowanie „postępującej erozji pamięci historycznej Polaków”⁴⁵. Stali na stanowisku, iż „istnieją ważne powody, dla których historii nie można po prostu oddać historykom we władanie, a pamięć musi pozostać żywą substancją każdej polityki”⁴⁶, wobec czego „państwo demokratyczne nie tylko może, lecz wręcz powinno kształtować zbiorową pamięć społeczeństwa”⁴⁷. Pragmatyczne wydają się być kryteria przynależnego państwu wyboru „na jakie wątki z tej wielkiej skarbnicy przeszłości rzucić snop światła, a jakie pozostawić do badania specjalistom”⁴⁸ – z uwagi na założenie, że czynnikiem integrującym obywateli „może być duma z dokonania, ale nie poczucie wstydu, które samoistnie nie tworzy więzi społecznej”⁴⁹, w przekazie historycznym „doświadczenia pozytywne okazują się ważniejsze od negatywnych i haniebnych, a bohaterowie od zdrajców i tchórzów”⁵⁰.

Przestrzenia realizacji idei polityki historycznej zostać miały trzy zbudowane od podstaw muzea: Muzeum Powstania Warszawskiego, Muzeum Historii Polski w Warszawie oraz jego krakowski oddział – Muzeum PRL-u. Różnymi drogami potoczyły się losy tych projektów. Muzeum Powstania Warszawskiego odniosło sukces komercyjny i frekwencyjny. Zaisiwno jako ośrodek kulturo- i opiniotwórczy. Stało się miejscem, w którym się „bywa” i z którym się identyfikuje⁵¹. Muzeum Historii Polski boryka się z trudnościami lokalowymi oraz finansowymi. Nie posiada stałej siedziby, nie dysponuje także przestrzenią ekspozycyjną. Realizuje jednak ożywioną działalność wystawienniczą, wydawniczą oraz edukacyjną⁵².

37 A. Szpociński, *Miejsca pamięci*, http://tslmorawa.files.wordpress.com/2012/06/konwersatorium-rs_mik_szpocinski_miejsca-pamieci.pdf, 15.12.2013.

38 Zob. H. H. Hahn, R. Traba, K. Kończal, *Reinterpretacje i nowa koncepcja badań*, http://www.cbh.pan.pl/images/stories/pliki/pdf/PNMP/2009-10-16_Reader_PL_online.pdf, 15.12.2013.

39 Zob. Tamże.

40 W. Kowalczyk, *Celebrować, zabawić czy edukować? Po co społeczeństwu są dziś publiczne muzea?*, http://www.nimoz.pl/upload/wydawnictwa/Muzealnictwo/muzealnictwo51/Muzealnictwo_51_06.pdf, 15.12.2013.

41 R. Stobiecki, *Historycy wobec polityki historycznej*, [w:] S. M. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki (red.), *Pamięć i polityka historyczna*, Łódź 2008, s. 175.

42 Tamże.

43 Tamże, s. 176.

44 Zob. T. Tokarz, *Państwo wobec edukacji historycznej. Polskie spory u progu XXI wieku*, [w:] A. P. Bieś, M. Chrost, B. Topij-Stempińska (red.), *Pamięć, historia, polityka*, Kraków 2012, s. 15-16.

45 T. Merta, *Czy państwo ma rządzić historią?*, <http://wyborcza.pl/1,76842,3421640.html>, 15.12.2013.

46 M. Cichocki, *Czas silnych tożsamości* *Polityka historyczna. Historycy - politycy - prasa*, <http://www.teologiapolityczna.pl/marek-cichocki-czas-silnych-tozsamosci->, 15.12.2013.

47 D. Gawin, *Spór o piękne mity*, http://www.teologiapolityczna.pl/gawin_05_01_spor_o_piekne_mity/, 15.12.2013.

48 T. Merta, *Polityka historyczna bez historii*, http://www.archiwum.wyborcza.pl/Archiwum/1,0,4390042,20050609RP-DGW,Polityka_historyczna_bez_historii.html, 15.12.2013.

49 T. Merta, *Pamięć i nadzieja*, [w:] R. Kostro, T. Merta (red.), *Pamięć i odpowiedzialność*, Kraków-Wrocław 2005, s. 86.

50 Tamże, s. 72-73.

51 Zob. *O Nas*, http://www.1944.pl/o_muzeum/o_nas/, 15.12.2013.

52 Zob. *Informacje o Muzeum Historii Polski*, <http://www.muzeum.pl/muzeum/o-muzeum/8/informacje-o-muzeum-historii-polski>, 15.12.2013.

Muzeum PRL-u, po czterech latach funkcjonowania w wymagającym remoncie budynku dawnego kina „Światowid” w krakowskiej Nowej Hucie, zostało zlikwidowane na początku 2013 r.⁵³

W zamysle ich twórców przedstawione powyżej muzea miały być placówkami usytuowanymi „na pograniczu kultury i nauki”, angażującymi zwiedzających jak „dobry film”, po obejrzeniu którego „widz wyjdzie z kina z chęcią pogłębienia tematu na własną rękę”⁵⁴. Zaprojektowano je jako pierwsze w Polsce muzea narracyjne, czerpiące z doświadczeń takich instytucji jak: Muzeum Żydowskiej Diaspory w Tel Avivie, Muzeum Yad Vashem w Jerozolimie, Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie, Narodowe Muzeum Historii Amerykańskiej w Waszyngtonie, Niemieckie Muzeum Historyczne w Berlinie, Muzeum Historii Republiki Federalnej Niemiec w Bonn⁵⁵.

NARRACJA HISTORYCZNA W MUZEUM

Muzeum narracyjne (nazywane również fabularnym) koncentruje się na określonej historii, którą opowiada, wyjaśnia oraz komentuje przy użyciu zarówno obiektów oryginalnych, jak i nowoczesnych środków audiowizualnych. Według Igora Kąkolewskiego jest ono wyzwolonym spod „dyktatu muzealiów”, zrywającym z tabu niedotykalności, wymuszonej ciszy oraz bezzapachowości, medium podobnym do „teatru czterech zmysłów”⁵⁶. Michał Niezabitowski powiada, iż artefakt w muzeum tego typu nie istnieje w oderwaniu od scenografii, oprawy multimedialnej, choreografii dźwięku oraz ruchu, wraz z którymi tworzy „wielkie widowisko dramatyczne”. Jest aktorem, któremu przypadają w udziale różne role – „może być gwiazdą sceny, może odgrywać drugoplanową rolę, może być nawet czarnym charakterem”. Pełni przy tym rolę służebną, a „jego funkcją jest wypełnienie zadania”⁵⁷.

Według T. Mertę, muzeum narracyjne winno być instytucją adresującą swój przekaz w równym stopniu do serca, jak i rozumu. Miejsce „do którego nie idzie się tylko po to, żeby się dowiedzieć, ale także po to, aby przeżyć”⁵⁸. Widz zaskoczony zostać musi, zdaniem Andrzeja Rottermunda, czymś niezwykle, niespodziewanym, co spowoduje, iż „opowiedziana historia zapadnie głęboko w jego świadomość i pomoże dzięki temu spotkaniu z historią zrozumieć sens współczesnego życia oraz świat, który go otacza”⁵⁹. O tego typu wielozmysłowym doświadczeniu przeszłości Teresa Pękała powiada, że „zastępuje *sacrum*, łącząc w jednym doświadczeniu przeżycia estetyczne, metafizyczne, ludyczne i poznawcze”⁶⁰. Aby przekaz ów był efektywnym, muzeum narracyjne stara się operować językiem umożliwiającym zwiedzającym rozpoznanie się w przedstawionej im historii oraz nabranie emocjonalnego doń stosunku. Zabieg ten interpretowany jest przez zwolenników polityki historycznej nie jako przejaw symbolicznej przemocy, lecz odpowiedź na społeczne zapotrzebowanie. Ich stanowisko wyraża Dariusz Gawin, zdaniem którego „przeszłość nie jest żadnym ciężarem ani nie jest czymś antykwarycznym. Ludzie potrzebują przeszłości po to, żeby dobrze funkcjonowała demokracja i żeby wspólnota, która buduje nowoczesność, siebie lubiła”⁶¹. Z założenia tego wynikają konkretne zadania stawiane przed muzeami historycznymi: promocja pozytywnego nastawienia do ojczystej przeszłości, kształtowanie obywatelskiej tożsamości, wzmacnianie społecznych więzi, kreowanie nośnych symboli⁶².

Nie przechowanie dziedzictwa dla przyszłych pokoleń, bezstronne badanie dziejów czy opieka nad muzealiami, ale kształtowanie postaw i wyobrażeń współczesnych jest nadrzędnym celem działalności muzeów narracyjnych. Praktyczne zastosowanie zyskuje w nich, sformułowana przez Maurice’a Halbwachsa, koncepcja społecznych ram pamięci. Doszłaczają one punktów odniesienia, organizują wspomnienia, kształtują zbiorowe wyobrażenia, umożliwiają społeczną rekonstrukcję historii i jednocześnie sprzyjają jej deformacji. Dzieje się tak, gdyż „społeczeństwo, zależnie od okoliczności

53 Zob. J. Emilewicz, *Do Przyjaciół i Współpracowników Muzeum PRL-u*, <http://www.mprl.muzhp.pl/list-jadwigi-emilewicz-do-przyjaciol-i-wspolpracownikow-muzeum-prl-u/>, 15.12.2013.

54 *Wizje dziejów Polski w muzeach historycznych – konferencja w Warszawie*, <http://dzieje.pl/aktualnosci/wizje-dziejow-polski-w-muzeach-historycznych-konferencja-w-warszawie>, 15.12.2013.

55 Zob. I. Kąkolewski, R. Kostro, M. Matwieczuk, *Muzeum Historii Polski w Warszawie*, http://www.nimoz.pl/upload/wydawnictwa/Muzealnictwo/muzealnictwo52/Muzealnictwo_52_24.pdf, 15.12.2013.

56 „Światywnia wiedzy czy teatr emocji” – dyskusja o polskich muzeach, <http://dzieje.pl/edukacja/swiatywnia-wiedzy-czy-teatr-emocji-dyskusja-o-polskich-muzeach>, 15.12.2013.

57 *Świt muzeów narracyjnych*, <http://www.naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news,390550,swit-muzeow-naracyjnych.html>, 15.12.2013.

58 *Zapis stenograficzny (731) z 37. posiedzenia Komisji Kultury i Środków Przekazu*, <http://ww2.senat.pl/k6/kom/kksp/2007/037ksp.htm>, 15.12.2013.

59 *Powiedzieli o MHP*, <http://www.muzhp.pl/muzeum/o-muzeum/17/powiedzieli-o-mhp>, 15.12.2013.

60 T. Pękała, *Estetyczne doświadczenie przeszłości*, [w:] A. Zeidler-Janiszewska, R. Nycz (red.), *Nowoczesność jako doświadczenie: dyscypliny – paradygmaty – dyskursy*, Warszawa 2008, s. 162.

61 *Zapis stenograficzny...*, dz. cyt.

62 Zob. Tamże.

i zależnie od czasu, rozmaicie przedstawia sobie przeszłość: zmienia bowiem swoje konwencje. Skoro każdy z jego członków dostosowuje się do tych konwencji, nagina on swe wspomnienia w tym samym kierunku, w którym posuwa się pamięć zbiorowa.⁶³

Owa jednolitość poglądów niezbędna jest, według M. Halbwachsa, do utrzymania spójności społeczeństwa. Zorientowane jest ono na wyeliminowanie ze swej pamięci „wszystkiego, co mogłoby dzielić jednostki, oddalać grupy od siebie”⁶⁴. Spośród funkcjonujących w danym społeczeństwie zbiorowych wyobrażeń szansę na przetrwanie mają jedynie te, które jest ono w stanie odtworzyć w oparciu o swe aktualne ramy⁶⁵. Muzeum narracyjne ramy te nie tylko wzmacnia, ale i – jakże często – kreuje. Staje się przy tym płaszczyzną assmannowskiej „zinstytucjonalizowanej mnemotechniki”⁶⁶, wspierającą krystalizację pamięci kulturowej wokół intencjonalnie wybranych treści pamięci komunikatywnej nieuchronnie odchodzących świadków historii.

Jerzy Halberszadt sprowadza ideę muzeów narracyjnych do „koncepcji budowania ekspozycji wokół pewnego projektu edukacyjnego, do opowieści historycznych, przekazywania pewnych treści”⁶⁷ ściśle podporządkowanych przesłaniu muzeum. Konsekwencją takiego rozumienia muzeum jest dowartościowanie prowadzonej przez nie działalności oświatowej. Edukacja muzealna – przez lata marginalizowana – stanowi obecnie, jak powiada Ryszard Skowron, „jeden z najistotniejszych i najważniejszych obszarów (...) muzealnictwa”⁶⁸. Jest to obszar dynamicznie rozwijający się i profesjonalizujący. Według D. Folgi-Januszewskiej w polskich muzeach należy on do najlepiej realizowanych⁶⁹. O swoistej jego „karierze” zdecydował szereg czynników. Jest to działalność stosunkowo tania, możliwa do realizacji w sytuacji permanentnego braku środków na realizację wystawienniczych i naukowych zadań muzeum. Ma wiele walorów: dociera bezpośrednio do odbiorców, wchodzi z nimi w dialog, angażuje ich i przyciąga, kreuje pozytywny wizerunek placówki, a także – co niebagatelne – generuje jej przychody. Umożliwia, wymagane przez *Ustawę z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach*, „informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej”⁷⁰. Jest społecznie użyteczna: kompensując ograniczenia nauki szkolnej, wspiera system edukacji, wychodzi naprzeciw osobom ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, sprzyja realizacji idei całościowego uczenia się. Posiada również wymiar etyczny. W ujęciu W. Kowalczyka przyjmuje służebną funkcję nieomal duchowego kierownictwa umożliwiającego twórcze czerpanie z zasobów „skarbu”, na którego „straży” stoją muzea⁷¹. Jako „depozytariusze dziedzictwa” placówki te „mają pomagać współczesnemu człowiekowi w ciągłym odnajdywaniu się w zaułkach jego wnętrza i otoczenia – krzewić oświatę, wychowywać, pomagać w rozumieniu świata i akceptowaniu jego różnorodności, dawać świadectwo, stanowić przestrożę, indukować pozytywne emocje, dostarczać etycznych wzorców i estetycznych przeżyć, propagować uniwersalne wartości: dobro, prawdę i piękno, inspirować, stwarzać warunki do refleksji, pomagać odnaleźć i określić siebie, dialogować, współtworzyć publiczną przestrzeń, wskazywać nowe, istotne kierunki, stawiając zadania i angażując do wspólnego działania”⁷².

Misją współczesnego muzealnictwa winno być w związku z tym „towarzyszenie i pomoc w rozwoju jednostek i społeczeństwa” oraz „przyczynianie się do tego, by ich życie stało się bardziej świadome, mądre, twórcze, pożyteczne, odpowiedzialne, pokojowe – słowem – lepiej spożytkowane”⁷³. Nie przyrost wiedzy faktograficznej, lecz kształtowanie norm moralnych, kompetencji społecznych oraz postaw odpowiedzialnego, świadomego, krytycznego, a zarazem twórczego uczestnictwa w kulturze jest więc celem nadrzędnym edukacyjnej działalności muzeów⁷⁴. Zadanie to niewątpliwie doniosłe, domagające się teoretycznego umocowania oraz wsparcia zaleceniami praktycznymi. Kogo edukować? Gdzie? W jakim celu i zakresie? Przy użyciu jakich środków? Pytania te stawiane są zarówno przez teoretyków, jak i praktyków edukacji muzealnej. Również tych, którzy zajmują się edukacją historyczną w muzeach narracyjnych, a których decyzje

63 M. Halbwachs, *Společné ramy paměti*, Warszawa 1969, s. 407.

64 Zob. Tamże, s. 422.

65 Zob. Tamże, s. 432.

66 J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa 2008, s. 68.

67 *Biuletyn z posiedzenia...*, dz. cyt.

68 R. Skowron, *Muzea i edukacja. Między przeszłością a przyszłością*, [w:] W. Kawiorski (red.), *Edukacja w muzeum*, Nowy Sącz 2002, s. 17.

69 Zob. D. Folga-Januszewska, *Muzea w Polsce 1989-2008. Stan, zachodzące zmiany i kierunki rozwoju muzeów w Europie oraz rekomendacje dla muzeów polskich*, [http://www.kongreskultury.pl/library/File/RaportMuzea/muzea_raport_w.pelna\(1\).pdf](http://www.kongreskultury.pl/library/File/RaportMuzea/muzea_raport_w.pelna(1).pdf), 15.12.2013.

70 *Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach*, Dz.U. 1997 nr 5 poz. 24, <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970050024>, 15.12.2013.

71 Zob. W. Kowalczyk, dz. cyt.

72 Tamże.

73 Tamże.

74 Zob. U. Wróblewska, dz. cyt., s. 118. R. Pater, *W poszukiwaniu standardów...*, dz. cyt.

mają znaczenie nie tylko merytoryczne, lecz także społeczne i etyczne. Ważne, aby udzielając na nie odpowiedzi nie tracili z oczu swej odpowiedzialności za konsekwencje podejmowanych wyborów.

BIBLIOGRAFIA

Akty prawne

- [1] Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach, Dz.U. 1997 nr 5 poz. 24, <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970050024>, 15.12.2013.

Książki/czasopisma

- [2] Assmann J., *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa 2008.
 [3] Bal M., *Dyskurs muzeum*, [w:] M. Popczyk (red.), *Muzeum sztuki. Antologia*, Kraków, 2006.
 [4] Baudrillard J., *Symulakry i symulacje*, Warszawa 2005.
 [5] Bloch M., *Początki historii czyli o zawodzie historyka*, Warszawa 1960.
 [6] Borusiewicz M., *Nauka czy rozrywka? Nowa muzeologia w europejskich definicjach muzeum*, Kraków 2012.
 [7] D'Alleva A., *Metody i teorie historii sztuki*, Kraków 2008.
 [8] Foucault M., *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady w Collège de France 1976*, Warszawa 1998.
 [9] Halbwachs M., *Spółeczne ramy pamięci*, Warszawa 1969.
 [10] Jackowski A., *Czy wynisiliłbyś dzisiaj muzeum etnograficzne?*, „Śląskie Prace Etnograficzne” 1993, nr 2.
 [11] Kudła L., *Miejsce i rola muzeów we współczesnej szkole*, [w:] W. Kawiorski (red.), *Edukacja w muzeum*, Nowy Sącz 2011.
 [12] Le Goff J., *Historia i Pamięć*, Warszawa 2007.
 [13] Matyschok-Nyckowska A., *Imitacyjne formy zwiedzania muzeów*, [w:] J. Pelczar (red.), *Muzeum otwarte na edukację*, Kraków 2011.
 [14] Merta T., *Pamięć i nadzieja*, [w:] R. Kostro, T. Merta (red.), *Pamięć i odpowiedzialność*, Kraków-Wrocław 2005.
 [15] Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2004.
 [16] Pelczar J. (red.), *Muzeum otwarte na edukację*, Kraków 2011.
 [17] Pękała T., *Estetyczne doświadczenie przeszłości*, [w:] A. Zeidler-Janiszewska, R. Nycz (red.), *Nowoczesność jako doświadczenie: dyscypliny – paradigmaty – dyskursy*, Warszawa 2008.
 [18] Pomian K., *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006.
 [19] Robotycki Cz., *Muzeum niejęce dla rzeczy i idei*, [w:] M. M. Koško (red.), *Werbilizacja obrotu. Wyzwania i Perswazje*, T. 1, Poznań 1998.
 [20] Skowron R., *Muzeum i edukacja. Między przeszłością a przyszłością*, [w:] W. Kawiorski (red.), *Edukacja w muzeum*, Nowy Sącz 2002.
 [21] Stobiecki R., *Historiografia wobec polityki historycznej*, [w:] S. M. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki (red.), *Pamięć i polityka historyczna*, Łódź 2008.
 [22] Szpociński A., *Formy przeszłości a komunikacja społeczna*, [w:] A. Szpociński, P. T. Kwiatkowski (red.), *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, Warszawa 2006.
 [23] Tokarz T., *Państwo wobec edukacji historycznej. Polskie spory u progu XXI wieku*, [w:] A. P. Bieś, M. Chrost, B. Topij-Stempińska (red.), *Pamięć, historia, polityka*, Kraków 2012.
 [24] Topolski J., *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Poznań 2008.
 [25] Unger P. M., *Wybór zasad dydaktycznych wykorzystania muzeów w nauczaniu historii*, [w:] S. Roszak, M. Strzelecka (red.), *Muzeum i archiwum w edukacji historycznej*, Toruń 2007.
 [26] Wróblewska U., *Współczesne szanse i wyzwania edukacji muzealnej w skansenach*, [w:] J. Pelczar (red.), *Muzeum otwarte na edukację*, Kraków 2011.
 [27] Zielecki A., *Kształtowanie spostrzeżeń i wyobrażeń u uczniów na lekcjach historii w muzeum*, [w:] A. Zielecki (red.), *Muzeum w nauczaniu historii*, Rzeszów 1989.

NETOGRAFIA

- [28] Barańska K., *Pożegnanie z edukacją*, http://www.nimoz.pl/upload/wydawnictwa/Muzealnictwo/muzealnictwo51/Muzealnictwo_51_05.pdf, 15.12.2013.
 [29] *Biuletyn z posiedzenia Komisji Kultury i Środków Przekazu (nr 41)*, [http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/14ABCFC9498C19FEC12571FE0049CA-4F/\\$file/0112905.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/14ABCFC9498C19FEC12571FE0049CA-4F/$file/0112905.pdf), 15.12.2013.
 [30] Cichocki M., *Czas silnych tożsamości Polityka historyczna. Historycy - politycy - prasa*, Muzeum Powstania Warszawskiego, <http://www.teologiapolityczna.pl/marek-cichocki-czas-silnych-tozsamosci->, 15.12.2013.
 [31] Emilewicz J., *Do Przyjaciół i Współpracowników Muzeum PRL-u*, <http://www.mprl.muzhp.pl/list-jadwigi-emilewicz-do-przyjaciol-i-wspolpracownikow-muzeum-prl-u/>, 15.12.2013.
 [32] Folga-Januszewska D., *Muzeum: definicja i pojęcie. Czy jest muzeum dzisiaj?*, http://www.nid.pl/UserFiles/File/Publikacje/Muzealnictwo/muzealnictwo%2049/muz_49-17.pdf, 15.12.2013.
 [33] Folga-Januszewska D., *Muzeum w Polsce 1989-2008 Stan, zachodzące zmiany i kierunki rozwoju muzeów w Europie oraz rekomendacje dla muzeów polskich*, [http://www.kongreskultury.pl/library/File/RaportMuzea/muzea_raport_wpelna\(1\).pdf](http://www.kongreskultury.pl/library/File/RaportMuzea/muzea_raport_wpelna(1).pdf), 15.12.2013.
 [34] Gawin D., *Spór o piękne mity*, http://www.teologiapolityczna.pl/gawin_05_01_spor_o_piekne_mity/, 15.12.2013.
 [35] Hahn H. H., Traba R., Kończal K., *Reinterpretacje i nowa koncepcja badań*, http://www.cbh.pan.pl/images/stories/pliki/pdf/PNMP/2009-1016_Reader_PL_online.pdf, 15.12.2013.
 [36] *Informacje o Muzeum Historii Polski*, <http://www.muzhp.pl/muzeum/o-muzeum/8/informacje-o-muzeum-historii-polski>, 15.12.2013.
 [37] Karamanov A., *Działalność edukacyjna muzeów na Ukrainie. Współczesne kierunki w kontekście spełniania misji kulturowej*, http://www.nimoz.pl/upload/wydawnictwa/Muzealnictwo/muzealnictwo52/Muzealnictwo_52_32.pdf, 15.12.2013.
 [38] Kąkolowski I., Kostro R., Matwiejczuk M., *Muzeum Historii Polski w Warszawie*, http://www.nimoz.pl/upload/wydawnictwa/Muzealnictwo/muzealnictwo52/Muzealnictwo_52_24.pdf, 15.12.2013.
 [39] *Kodeks Etyki ICOM dla Muzeów*, http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/Codes/poland.pdf, 15.12.2013.
 [40] Kowalczyk W., *Celebrować, zabawić czy edukować? Po co społeczeństwu są dziś publiczne muzea?*, <http://www.nimoz.pl/upload/wydawnictwa/>

- Muzealnictwo/muzealnictwo51/Muzealnictwo_51_06.pdf, 15.12.2013.
- [41] Melosik Z., *(Re)konstrukcje podróżowania w kulturze instant: konteksty socjopedagogiczne*, <http://za.uap.edu.pl/wp-content/uploads/2012/02/Zeszyty-Artystyczne-21.pdf>, 15.12.2013.
 - [42] Merta T., *Czy państwo ma rządzić historią?*, <http://wyborcza.pl/1,76842,3421640.html>, 15.12.2013.
 - [43] Merta T., *Polityka historyczna bez historii*, http://www.archiwum.wyborcza.pl/Archiwum/1,0,4390042,20050609RP-DGW,Polityka_historyczna_bez_historii.html, 15.12.2013.
 - [44] Merta T., *Muzeum Historii Polski – początek podróży*, http://smolensk.muzych.pl/?page_id=28, 15.12.2013.
 - [45] Nora P., *Między pamięcią i historią: Les lieux de Memoire*, <http://www.artalways.org/wp-content/uploads/2009/03/archiwum-no21.pdf>, 15.12.2013.
 - [46] O Nas, http://www.1944.pl/o_muzeum/o_nas/, 15.12.2013.
 - [47] Pater R., *Muzeum w przestrzeni edukacji otwartej*, <http://www.nimoz.pl/pl/dzialalnosc/strategia-rozwoju-muzealnictwa/czas-muzeow-2/muzeum-w-przestrzeni-edukacji-otwartej>, 15.12.2013.
 - [48] Pater R., *W poszukiwaniu standardów edukacji muzealnej*, http://www.nimoz.pl/upload/wydawnictwa/Muzealnictwo/Muzealnictwo-53/M_53_017_Pater_Edukacja.pdf, 15.12.2013.
 - [49] Robotycki Cz., *Czy można współcześnie tworzyć muzea etnograficzne?*, http://ethnomuseum.website.pl/picture_412.dyn/Etnografia_Nowa_2009nr1_czeslaw_robotycki.pdf, 15.12.2013.
 - [50] Szpociński A., *Miejsca pamięci*, http://tslmorewa.files.wordpress.com/2012/06/konwersatorium-rs_mk_szpocinski_miejsca-pamieci.pdf, 15.12.2013.
 - [51] „Świątynia wiedzy czy teatr emocji” – dyskusja o polskich muzeach, <http://dzieje.pl/edukacja/swiatynia-wiedzy-czy-teatr-emocji-dyskusja-o-polskich-muzeach>, 15.12.2013.
 - [52] *Świat muzeów narracyjnych*, <http://www.naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news,390550,swit-muzeow-narracyjnych.html>, 15.12.2013.
 - [53] Tokarz T., *Koncepcja „polityki historycznej” w myśli konserwatystów polskich*, <http://www.kulturalniahistoria.umcs.lublin.pl/archives/2468>, 15.12.2013.
 - [54] Ujazdowski K.M., Merta T., Kostro R., *Polityka historyczna i jej zmiany*, http://ujazdowski.pl/attachments/146_PolitykaHistorycznaIjejWrogowie.pdf, 15.12.2013.
 - [55] *Wizje dziejów Polski w muzeach historycznych – konferencja w Warszawie*, <http://dzieje.pl/aktualnosci/wizje-dziejow-polski-w-muzeach-historycznych-konferencja-w-warszawie>, 15.12.2013.
 - [56] *Zapis stenograficzny (731) z 37. posiedzenia Komisji Kultury i Środków Przekazu*, <http://www2.senat.pl/k6/kom/kksp/2007/037ksp.htm>, 15.12.2013.